

6. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ Τῷ ΑΣΚΛΗΠΕΙῳ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

Ἐξηκολούθησα καὶ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος τὰς πέρυσιν ἀρξάμενας ἀνασκαφὰς εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἐν τῷ Ἀσκληπείῳ τῆς Ἐπιδαύρου.

Αἱ ἐφετειναὶ σκαφικαὶ ἔρευναι περιορίσθησαν κυρίως εἰς τὴν κατωφέρειαν τοῦ λόφου κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλ-

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ ἐκ ΒΔ.

λωνος, ἔνθα ἀπεκαλύφθη πέρυσιν ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ὑπὸ τοῦ Καββαδία σημειουμένου ἐν τῷ σχεδίῳ ἀναλήμματος (βλ. ΠΑΕ 1948 σ. 92 κέ.).

Ἐκαθαρίσθη ὁμοῦς προηγουμένως δλόκληρος ὁ χώρος ὁ πρὸς βορρᾶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1), ἔνθα ἐκτὸς τῆς βαθείας ἐπιχώσεως εἶχον ριφθῆ καὶ τὰ ἐκ τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, ἐν ἔτει 1896, χώματα, περιλαμβάνων δλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λόφου ἀπὸ τοῦ λεγομένου ἀναλήμματος μέχρις ἀποστάσεως 18 περίπου μέτρων πρὸς δυσμάς. Εὐρέθησαν δὲ ἐν αὐτῷ πολλὰ ἀκόμη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἐπιστυλίου, τοῦ τριγλύφου (εἰκ. 2) καὶ τοῦ γείσου μετὰ τῶν προμόχθων, ὡς ἐπίσης καὶ τινα γλυπτὰ, μεταξὺ τῶν ὁποίων κάτω μέρος μαρμαρίνου γυναικείου ἀγάλματος μετ' ἀνεμιζομένου ἱματίου (εἰκ. 3), προερχομένου πιθανότατα ἐκ τῶν ἀκρωτηρίων, τῆς αὐτῆς δὲ τεχνοτροπίας πρὸς τὴν πέρυσιν ἀνευρεθεῖσαν κεφαλὴν (βλ. ΠΑΕ ἔ.ἀ. σ. 96 εἰκ. 4), ἣτις εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ ἄγαλμα. Τὸ ἀνάλημμα ἀνεσκάφη μέχρι καὶ τῆς βορειοδυτικῆς αὐτοῦ γωνίας (εἰκ. 4). Ὁ τοῖχος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἔχει μῆκος 10 μ. καὶ πάχος 2,30 μ. περίπου, καὶ

εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον ἐκ μεγάλων κυβοειδῶν πωρολίθων, ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἐπιφάνειαν μετὰ πλαισίων κατὰ τοὺς ἄρμους. Ἀνεσκάφη δὲ τὸ ἀνάλημμα εἰς βάθος

Εἰκ. 2. Ἐκ τοῦ τριγλύφου οἰκοδομήματος παρὰ τὸν ναόν.

Εἰκ. 3. Κάτω μέρος μαρμαρίνου ἀγάλματος ἐκ τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ.

ἐξικνούμενον εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον εἰς 7 περίπου μέτρα. Εἰς ἀπόστασιν 5,30 μ. ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας καὶ κατὰ τὸ μέσον περίπου τούτου ὑπάρχει ἕτερος τοῖχος ἀντιστηρίξεως τῶν ὑπερθεν χωμάτων καὶ, ὑψηλότερον ἀκόμη, ἀναλημματικὸς τοῖχος, ἀμελέστερον ἐκτισμένος, ἀποτελῶν πιθανῶς ἀνάλημμα ὁδοῦ, ἣτις ἦγεν ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου πρὸς τὴν πλατεῖαν τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ἐπιμελέστερος τρόπος τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνασκαπτομένου οἰκοδομήματος καὶ τὸ μέγεθος τούτου, ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τέρατος τοῦ ἱεροῦ, προϋποθέτει ὑπερόγκους δαπάνας, αἵτινες ἀναφέρονται λεπτομερέστερον, εἰς τὰς γνωστὰς ἐπιγραφὰς τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ Κυνορτίου ὄρους οἰκοδομήματα καὶ δὴ εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 106, 108, καὶ 109 τῶν IG IV I². Καὶ βεβαίως τὸ πάχος τῶν τοίχων αὐτοῦ δεικνύει τὸν ἀναλημματικὸν αὐτοῦ χαρακτήρα, ἀλλ' οὐδόλως ἀπο-

κλείεται ὅτι εἶναι δυνατόν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τούτου νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς ἀρχαιότερας «*σκανὰς τῶν ἱερέων*» τοῦ 4ου δηλ. π.Χ. αἰῶνος, αἵτινες τοποθετοῦνται ὑπὸ τοῦ Καββαδία κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ, πρὸς βορρᾶν τῆς μεγάλης Ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου. Ἄλλ' εἶναι ἐπίσης φανερόν ὅτι ὁ πρῶτος αὐτοῦ προορισμὸς ἦτο νὰ συγκρατήσῃ τὴν τέφραν τοῦ μεγάλου

Εἰκ. 4. Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος.

ἀρχαιότερου βωμοῦ τοῦ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Ἰσύλλου ἀναφερομένου (IG IV I² 128, 28), τούτου δὲ πιθανῶς ἀπετέλει ἀνάλημμα. Διότι τέφρα εὗρέθη καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν καὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τούτου, ἐπὶ τέφρας δὲ ὡς θεμελιώσεως εἶναι ἐκτισμένοι οἱ παχεῖς τοῖχοι.

Ἄλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ ναοῦ κατὰ μικρὰν δοκιμαστικὴν σκαφὴν εἰς βάθος πρὸς τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν κατὰ τὸν πρόδομον, εὗρέθη τέφρα καὶ τινα ἐντὸς αὐτῆς τεμάχια σιδηρῶν καὶ πηλίνων ἀναθημάτων, ἐξ οὗ δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ναοῦ, ὅπως καὶ τοῦ ἀναλήμματος, ἐγένετο χρῆσις τῆς τέφρας ἐκ τῶν θυσιῶν παλαιότερου τινὸς βωμοῦ, κειμένου προφανῶς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ χρῆσις δὲ αὕτη τῆς τέφρας ἐκ τῶν θυσιῶν πρὸς θεμελίωσιν νεωτέρου ναοῦ παρατηρήθη καὶ ἄλλαχού ὡς π.χ. ἐν Ὀλυμπία καὶ ἐν Νεανδρεία¹.

¹ O. PUCHSTEIN, JdI. II 1896 σ. 68 κέ. L. WENIGER, Klio VI 1906 σ. 1 κέ. M. NILSSON Archiv. f. Rel. Wiss. XVI 1913 σ. 315 κέ. καὶ Gesch. d. griech. Religion I σ. 77-78. H. SCHLEIF JdI XLIX 1934 σ. 139-156. F. ROBERT Thymélé σ. 191 κέ.

Περὶ τοῦ παλαιότερου τούτου βωμοῦ ἔχομεν, νομίζω, σαφῆ μνηεῖον ἐν τῷ ὕμνῳ τοῦ ποιητοῦ Ἰσύλλου

27. πρῶτος Μᾶλος ἔτευξεν Ἀπόλλωνος Μαλεάτα
βωμὸν καὶ θυσίας ἠγλάϊσεν τέμενος

ἐπὶ τοῦ βωμοῦ δὲ τούτου ἐγένοντο συμφώνως πρὸς τὸν Ἰσύλλον καὶ τὴν ὕψ' ἡμῶν εὐρεθεῖσαν ἐπιγραφὴν αἰ προϋσίου τῶν ἱκετῶν¹. Τοῦτον ὁ Καββαδίας ἐν τῷ σχεδιογραφῆματι τῷ δημοσιευομένῳ ἐν IG IV² πίν. 3 τοποθετεῖ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τοῦ λόφου, ἐπὶ τοῦ ὑψώματος δηλ. τοῦ κειμένου πρὸς νότον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, συμπεραίνων τοῦτο, ὡς ὑποθέτω, ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τὸν χῶρον τοῦτον κατὰ τὴν βορείαν καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν περιβόλου ἐκ πάρων λίθων. Μικρὰ ὅμως δοκιμαστικὴ σκαφή κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους οὐδὲν ἀπέδωκεν εἰμὴ ὄστρακά τινα τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Τοῦναντίον ἀπεδείχθη νῦν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ὅτι ὁ παλαιότερος βωμὸς ἔκειτο κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, μέρος τοῦ ὁποῖου τοῦλάχιστον ἐκτίσθη ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ βωμοῦ, οὗτινος ἡ τέφρα ἐξετείνετο βορειότερον μέχρι τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Εἶναι δὲ εὐλογον νὰ πιστεῦσωμεν ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰσύλλου, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ἐσφύζετο, ἂν μὴ αὐτὸς οὗτος ὁ παλαιότερος βωμὸς, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἡ ἀνάμνησις τούτου ὡς ἀρχαιότερου μνημείου λατρείας, περὶ οὗ ρητῶς κάμνει λόγον ἐν τῷ ὕμνῳ. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι παλαιότερον δὲν ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ λόφου ναός, ἀλλὰ μόνον εἰς ἀπλοῦς βωμὸς, ὡς αὐτοτελὴς τόπος λατρείας, ὃν ἐγνώριζε μὲν ὁ ἐντόπιος ποιητὴς Ἰσύλλος ἀλλ' εἶχε λησμονηθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς περιηγήσεως τοῦ Πausανίου, ὅτε εἶχον κτισθῆ ἐπὶ τοῦ λόφου οὐχὶ μόνον ὁ ναός τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ τὰ νέα κτίσματα τοῦ Ρωμαίου συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Διότι ὁ Πausανίας ἀναφέρει μὲν τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ὡς ἐν τῶν ἀρχαιότερων², ἀλλ' οὐδόλως ὁμιλεῖ περὶ ἰδιαίτερου βωμοῦ, ὅστις εἶχε καλυφθῆ ἤδη ἀπὸ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ναοῦ καὶ πιθανῶς τοῦ βωμοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῶν λοιπῶν ἐπικτισμάτων. Ἡ δὲ ἐξεγενηθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὑπόθεσις ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ εὐρεθῶσιν εἰς κατώτερα στρώματα λείψανα παλαιότερας λατρείας³ ἀπεδείχθη πραγματικότης, διότι εὐρέθησαν ἐφέτος ἐκτὸς τῶν χαλκῶν Μυκηναϊκῶν ἔγχειριδίων, περὶ ὧν κατὰ τὴν περυσινὴν μου ἔκθεσιν διέλαβον, καὶ ὄστρακά τινα ἀγγείων καὶ εἰδῶλια τῆς ἑσπεροελλαδικῆς ἢ Μυκηναϊκῆς περιόδου (*εἰκ.* 5 καὶ 6)⁴, ἐξ οὗ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν λατρείαν τοῦ Μα-

¹ ΠΑΕ 1948 σ. 99. BCH LXXIII 1949-II σ. 368.

² ΠΑΥΣ. II, 27,7.

³ ΠΑΕ ἔ.ἀ. σ. 111.

⁴ Εὐρέθησαν καὶ τινα ὄστρακα τῆς πρωτοελλαδικῆς καὶ μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς.

Εἰκ. 5. Ὑστρακα ἀγγείων Μυκηναϊκῶν χρόνων. Κάτω δεξιὰ ὕστρακον Κυκλαδικοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 6. Μυκηναϊκὰ εἰδῶλια.

Εἰκ. 7. Κορινθιακά ἀλάβαστρα.

Εἰκ. 8. Παράστασις ἐκ Κορινθιακοῦ ἀλαβάστρου.

λεάτα ὡς ἐξικνουμένην μέχρι τῶν προϊστορικῶν χρόνων, συνδεθεῖσαν δὲ ἀργότερον μετὰ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις καὶ ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ παλαιότερου θεοῦ.

Καίτοι κατέστη ἀδύνατον νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν στρωματογραφίαν τῶν χωμάτων λόγῳ τῆς ἐπανελημμένης ἀναταραχῆς τοῦ χώρου ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἤδη χρόνων, ἡ ἀνεύρεσις τῶν Μυκηναϊκῶν γυναικείων καὶ ζωο-

Εἰκ. 8. Ὅστρακον ἐκ Κορινθιακῆς κοτύλης.

μόρφων εἰδωλίων, προτρέπει ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν ἐκτὸς πάσης ἀμφισβητήσεως τὴν συνέχειαν ἀρχαιότερας ἐν τῷ τόπῳ λατρείας ἀπὸ τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι τῶν ἱστορικῶν¹. Λεῖψανα παλαιότερων κτισμάτων δὲν ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι περαιτέρω ἀνασκαφὴ πρὸς νότον, πρὸς τὴν διεύθυνσιν δηλ. τοῦ ὑποτιθεμένου τῶν νεωτέρων χρόνων βωμοῦ, θέλει ἀποδώσει σπουδαιότερα πορίσματα. Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἀνεῦρον ὄστρακά τινα ἐξ ἀγγείων τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου καὶ τεμάχιον τηγανοειδοῦς κυκλαδικοῦ ἀγγείου (εἰκ. 5 κάτω δεξιὰ), ὑποθέτω δὲ ἐκ τούτου ὅτι ἐκεῖ που ἐπὶ τοῦ λόφου πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ παλαιότερος οἰκισμὸς τοῦ χώρου.

Εὗρηθησαν καὶ ἐφέτος, ἐντὸς τῶν μελανῶν ἐκ τῆς πυρᾶς χωμάτων, μέγα πλῆθος ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τῆς πρωτοκορινθιακῆς μέχρι τῆς

¹ Πρβ. κυρίως M. NILSSON The Min. Mycen. Religion and its Survival in gr. Religion δευτ. ἔκδ. σ. 457 κέ.

Ἑλληνιστικῆς περιόδου, μεταξύ τῶν ὁποίων ἑκατοντάδες κορινθιακῶν κοτυλίσκων τοῦ 7ου καὶ 6ου π.Χ. αἰῶνος καὶ πλεῖστα ὠραιότατα ἀλάβαστρα κορινθιακά, ἐξ ὧν πολλὰ ἀκέραια (εἰκ. 7 καὶ 8). Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ἀγγείων ὠραιότατον εἶναι τεμάχιον κορινθιακῆς κοτύλης τοῦ 1ου τετάρτου τοῦ 6ου

Εἰκ. 10. Τεμάχιον ἐκ μεγάλου ἐρυθρομόρφου Ἀττικῆς κρατήρος.

π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 9), καθὼς καὶ τεμάχια ἐκ δύο μεγάλων ἐρυθρομόρφων ἀττικῶν κρατήρων τῶν μέσων περιόδου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 10). Εὐρέθησαν ἐπίσης πολλὰ πήλινα εἰδώλια χειροποίητα τοῦ τέλους τοῦ 7ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος καὶ τινὰ μεταγενέστερα τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 11), ὡς καὶ διάφορα τεμάχια χαλκῶν καὶ σιδηρῶν ὄπλων, ἐγχειριδίων κ.λ.π.

Δύσκολος ὑπῆρξεν ὁ μερικὸς καθαρισμὸς τῶν τοίχων τοῦ ὑπερθεν ναοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπόδοσις εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ὀφείλει νὰ θεωρηθῆ ἀσφαλῆς. Τὰ μέτρα εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῶσιν ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐπικινδύνου ἀποσαθρώσεως τῶν πωρολίθων ἔξ ὧν εἶναι κατεσκευασμένος ὁ ναὸς, παρουσιαζομένης δυστυχῶς ἐπὶ ὅλων τῶν μνημείων τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐκ τούτου δὲ καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν ἐσωτερικῶν διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ εἶναι δυσκολώτατος. Ἄλλ' εἶναι φανερὰ ἡ ὑπαρξίς ἐσωτερικῶν τοίχων, ὑποβασταζόντων πιθανῶς κιονοστοιχίας ἀναλόγους πρὸς τοὺς τῶν ναῶν τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Θέμιδος καὶ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ΠΑΕ 1906 σ. 91 κέ.). Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι ἔξ ἄλλου κατὰ τι μεγαλύτερος τῶν ἄνω ἀναφερομένων ναῶν, 15×8,40 μ. περίπου, ἀλλ' ἡ τοιχοδομία εἶναι σχεδὸν ὁμοία καὶ ἐκ τούτου ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ πρέπει, νομίζω, νὰ ὀρισθῆ εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἐξαιρετικῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀσκληπιείου μεταξὺ τῶν ἔτων 370 — 330 π.Χ. περίπου.

Κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονὴν μου ἠρξέμην ἀνευ τινὸς σκαφῆς τὸν λόφον, ὅστις ὑπέρεκειται τοῦ χωρίου Λυγουριοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται ὑπὸ παλαιότερων ἐρευνητῶν ἢ ὑπὸ τοῦ Πausανίου ἀναφερομένη ἀρχαία «κώμη Λήσσα», ἐν ἣ ὑπῆρχε ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ξόανον τῆς θεᾶς (ΠΑΥΣ. II 25, 9). Συνέλεξα δὲ κατὰ τὰς πλαγιάς τοῦ λόφου πλεῖστα ὄστρακα ἀγγείων τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ τινὰ πρωτογεωμετρικά, ἀποδεικνύοντα παναρχαίαν οἰκισιν τοῦ λόφου περιβαλλομένου ὑπὸ τειχῶν, ὧν εἶναι φανερὰ τὰ λείψανα. Τοίχους πολυγωνικοὺς ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου παρετήρησα καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, προερχομένου ἔξ οἰκοδομημάτων, τῶν ὁποίων ἐπιβάλλεται, νομίζω, ἡ ἐξερεύνησις. Διότι ὑποθέτω ὅτι τὸ ἀρχαιότερον ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἀνήκεν εἰς τὴν ἐνταῦθα οὐχὶ πλέον τῶν 3 χιλιομέτρων ἀπέχουσαν ἀρχαίαν πόλιν, καταστραφεῖσαν πιθανῶς ὑπὸ τῶν Ἐπιδαυρίων, οἵτινες καὶ εἰσήγαγον τὴν λατρείαν ταῦ Ἀσκληπιοῦ.

Εἰκ. 11. Πήλινον εἰδώλιον τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ